

«YUSIP-ZILIYXA» DÁSTANÍDA ÓZLESKEN SÓZLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

Ótepbergenova Azada Bayram qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14232038>

Annotaciya. Házirgi qaraqalpaq tili rawajlanıw hám qalıplesiw basqışların basınan keshirgen. Usı dáwirler dawamında basqa tuwısqan bolǵan túrkiy xalıqlar, sonday-aq, basqa da túrkiy emes xalıqlar menen de qatnasıqta bolǵan. Nátiyjede, basqa xalıqlar tillerinen ana tilimizge sózler ózlestirilgen. Maqalamızda dástannıń sózlik quramındaǵı ózlesken sózler tuwralı sóz etemiz.

Tayanış sózler: leksika, sózlik quram, óz sózlik qatlam, ózlesken sózler qatlamı, qıtay, arab, parsı tillerinen ózlesken sózler, dástan tiliniń ózlesken qatlamı.

THE USE OF DIFFERENT WORDS IN THE EPIC POEM "YUSIP-ZILIYKHA"

Abstract. The current Karakalpak language has gone through stages of development and formation. During these periods, other Turkic peoples, who were born there, also had contact with other non-Turkic peoples. As a result, words from the languages of other peoples were borrowed into our native language. In our article, we will talk about the borrowed words in the vocabulary of the epic.

Key words: lexicon, vocabulary, specific vocabulary, specific vocabulary, words borrowed from Chinese, Arabic, Persian, specific layer of the epic language.

УПОТРЕБЛЕНИЕ СОКРАЩЕННЫХ СЛОВ В ЭПОСЕ «ЮСИП-ЗИЛИЙХА».

Аннотация. Современный каракалпакский язык прошел этапы развития и становления.

В эти периоды тюркские народы, родственные другим народам, в то же время контактировали с другими нетюркскими народами. В результате слова из языков других народов были сведены к нашему родному языку. В нашей статье мы поговорим о сокращенных словах в былинах.

Ключевые слова: лексика, лексическое содержание, лексическое содержание, лексическое содержание, редуцированное лексическое содержание, слова, заимствованные из китайского, арабского, персидского языков, идиосинкратический слой эпического языка.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı óziniń kóp ásirlik tariyxında qalıplesip, rawajlanıp kelmekte. Onıń sózlik quramı bir jaǵınan qaraqalpaq tiliniń óziniń ishki nızamlıqları arqalı bayıp barsa, ekinshi jaǵınan basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw arqalı bayımaqta. Qaraqalpaq xalqı óziniń tariyxında geografiyalıq-aymaqlıq ornalasıwına, belgili bir tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı basqa xalıqlar menen hár qıylı baylanısta hám qatnasta bolıp kelgen. Bul tariyxıy jaǵdaylar qaraqalpaq tiline de óziniń tásirin tiygizdi, qońsılas jaylasqan hám qarım-qatnasta bolǵan xalıqlardıń tillerinen, biziń tilimizge siyasiy, mádeniy, ekonomikalıq qatnaslarǵa baylanıslı kóplegen sózler kelip kirdi.

Qaraqalpaq til biliminde dástanlardıń sózlik quramındaǵı ózlesken sózler boyınsha da izertlewler bar. Olardan O.Bekbawlov hám Q.Mámбетnazarovlardıń [1] miynetin atap ótsek boladı. «Yusip-Ziliyxa» dástanınıń sózlik quramında da túpkilikli túrkiy tillerine ortaқ óz sózlik qatlam menen bir qatarda, basqa tillerden – qıtay, arab, parsı tillerinen kirgen sózler ushırasadı.

Biz maqalamızda qıtay, arab, parsı tillerinen ózlesken sózler haqqında sóz etemiz.

1. *Qıtay tilinen ózlesken sózler.* Türkiy tillerine qıtay tiliniń tásiiri máselesi tyurkologiya iliminiń az izertlegen tarawlarınń biri bolıp esaplanadı. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe XI-XIV ásirge tiyisli uyǵır jazba estelileri – yuridikalıq hújjetleriniń tiline qıtay tiliniń tásiiri júdá kúshli bolǵan[2]. Bir waqıtları türkiy qáwimleri menen Qıtay qáwimleri arasında sawda baylanısları kúshli rawajlanıp, qıtay sawdagerleri türkiy qáwimleriniń qalaların Batis Aziya hám Evropa menen baylanıs jasawda sawda obyektleri retinde paydalanǵan.

Solay etip, türkiy tillerine sonıń ishinde qaraqalpaq tiline basqa tillerden kirgen sózlerdiń eń eski qatlamın qıtay tilinen ózlestirilgen sózler quraydı.

«Yusip-Ziliyxa» dástanınıń sózlik quramında tómendegidey qıtay tiliniń elementleri ushırasadı:

Altın – Malik Zigar bazardıń ortasındaǵı maydanǵa bir *altın* gúrsi qoydı.

N.M.Shanskiy rus tilindegi «aliy» sózinin türkiy tillerinen ózlestirilgenin, tatarsha «aliy» sózi rus tilinde «yarko-krasny, svetlo-rozoviy» mánilerin beretuǵının kórsetip türk tilindegi «alaw» (plamya) sózi de usı sózge baylanıslı dóregen dep tastıyıqlaydı [3]. M.Qashǵariydiń «DLT» miynetinde bul sóz tómendegi mánide qollanǵan: al-toq sarı. Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde «altın»dı «qızıl» dep ataw jaǵdayları ushırasadı: Qızıldı kórse perishte joldan shıǵadı. Bul mısalda da «qızıl» sózi altındı ańlatadı.

Gúmis – Qaraqalpaq: ál/al/ qızıl (+qıtay: tun//tın (metal)= qızıl metall altın. Mısalı: Malik Rayan ǵáziyneniń esigin ashtırdı, *yaqut*, *hinji-marjan*, *altın-gúmis*, hámme barın alıp keldi, táreziniń bir pállesine Yusipti, ekinshi pállesine ǵáziynede barın saldı, báribir teńlespedi, Yusipke xalıq názer taslar edi, patsha kóp qıynalıp áwere boldı.

Fin ilimpazı I.G.Ramstedt «gúmis» sózin «kumul-kum-li» forması menen baylanıstıradı.

Birinshi sınarı «kiem» házirgi qıtay tilinde «altın» (czin) degendi bildirse, korec tilinde «qim», yapon tilinde «kin», «altın» degen mánini ańlatadı. Al ekinshi sınarı eski qıtay tilindegi «liey» – taza gúmis degen mánini bildiredi.

Xan – Taymus *xan* jerden sekirip turdı. Taymus *shah* taxtqa shıǵıp hayran bolıp otırdı.

Bul sóz «qaǵan» sózi menen baylanıslı. «Qaǵan, xan» sózleriniń etimologiyası tuwralı P.M.Melioranskiy, F.E.Korsh, S.E.Malov hám t.b. ilimpazlar pikir bildirgen. «Qagan» sózi tuwralı V.V.Bartold: «.. Титул «аан», существовавший наряду с «хан» носили государи древних тюрков, заимствовав его у своих предшественников жуань-жуаней. которых французский монголовед П.Пелье относит к монголоязычным народностям» [4] – dep jazadı. Al, G.Ramstedt «хан, аан» sózlerin bılayınsha túsindiredi: «.. первая из них представляет простую основу, заимствованную в поркских языках из китайского: киан- правитель», а вторая сложную, состоящую из двух слов: кит: ке- великий, и киан-«правитель», кекиан-великий хан (тюрк) [5].

2. *Arab tilinen ózlesken sózler.* Arablar VIII ásirde Orta Aziyanı jawlap algannan keyin bul jerlerge islam dini taraldı, arab tilinde mámleketlik hújjetler jazıldı. Arab grafikası tiykarındaǵı jazıw basqa jergilikli jazıwları áste aqırın qısıp shıǵara basladı hám olardıń ornıń iyeleydi. Bul jaǵday arab tiliniń tásinin kúsheytedi.

Arab tili rawajlangan, jetiliken grammatikalıq sistemağa, bay sózlik quramğa iye til bolıp, islam dini payda bolğannan keyin onıń áhmiyeti ayrıqsha ósken edi. Dástannıń sózlik quramındaǵı arab tilinen ózlesken sózlerdi tómendegidey tematikalıq toparlarğa bólip qarawğa boladı:

a) jámiyetlik-siyasiy hám mámleket basqarıw islerine baylanıslı sózler: xalıq, sultan, wázir, ǵáziyne, arza, húkim, xat, jámáát, tárezi pállesi hám t.b. Mısallar: Kelip shámsiqamar turdı, jáne on bir juldız tamam, men ǵaripke sájde qılǵan *xalıq* penen on aǵam. Kátipke *xat* jazdırıp, Mısırǵa elshi jibermekshi boldı. Meniń tánimdi bul *jámááttan* pinxan saqlaǵaysań, – dedi. Solay etip birneshe kún Yusipke *tárbiya* etti. Táreziniń bir pállesine Yusipti, ekinshi pállesine *ǵáziynede* barın saldı, báribir teńlespedi.

b) diniy isenimge baylanıslı sózler: iyman, sadaqa, shaytan, áziireyli, ájel, namıs hám t.b.

Mısalı: Júda boldım ákemnen hám, *Kába* bolǵan sheshemnen hám (302-bet). *Namısıña* qılap qılmaǵıl.

s) abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler: abad, awhal, sabır, ádil, sebep, aman, ashıq, zulım, xabar, hawaz, álipsey, ǵázzel, nun, májnún, ǵázzel. Mısallar: Yusiptiń qásiyeti óz aldına bolıp, ol xosh *hawaz*, sázende, nama salıp páryad etkende hawadan ushqan ǵazlar úyirilisi, óte almay turatuǵın boldı. Hárqaysısı Yusiptiń aldında *álipsey* iyilip... Álqıssa, qus bul *ǵázzeldi* ayıp bolğannan soń Yusiptiń aǵaları bul jerden alıp ketti. Yusip sol qudıqtıń ishinde otırıp, *táǵdirge* shúkirlik etip, mına *ǵázzeldi* ayttı.

Dástan tilinde qollanılǵan arab tiliniń sózleriniń mánisi qaraqalpaq tilinen heshqanday ayırmashılıqqa iye emes. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında arab tilinen ózlestirilgen sózler qatarı ádewir kópshilikti quraydı.

3. *Parsı tilinen ózlesken sózler.* Parsı-tájik sózleriniń qaraqalpaq tiline ózlesiwine baylanıslı ádebiyatlarda hár qıylı pikirler ushırasadı. Parsı tilinde arab sózleri Irandı arablar jawlap alǵannan keyin diniy isenimge, bilimlendiriw hám mámleketti basqarıw islerine baylanıslı kirgen bolsa, al qaraqalpaq tiline arab hám parsı sózleriniń kelip kiriwiniń tiykargı deregi parsı ádebiy tili boldı.

Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, túrkiy qáwimleri menen iran qáwimleriniń hár qıylı shıǵıs mámleketleri menen doslıq qatnasta bolıp sawda baylanısların ornatqanlıǵın kórsetedi. Aral teńiziniń átirapında jasaǵan túrkiy qáwimleri iran tekles qáwimler menen eski dáwirlerden baslap tıǵız baylanısta jasaǵan. Maxmud Qashǵariy XI ásirdegi belgili mádeniyat orayı bolǵan Balasaǵun qalasında jasawshı adamlardıń parsı hám túrkiy tillerinde eki tilde sóyleytuǵının kórsetedi. E.E.Bertels Orta Aziyadaǵı túrkiy qáwimleri parsılardıń tásirinde eski aramey grafikasını qabıllaǵan dep kórsetedi. Al X ásirde baslap Iran hám Orta Aziya xalıqları parsı tilin tiykargı ádebiy til sıpatında qabıllaydı. Bul jáǵday túrkiy xalıqlarınıń, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken tásir tiygizdi. X-XIX ásirlerde jazılǵan ádebiy shıǵarmalardıń, usı dáwirde dóregen xalıq dástanlarınıń tilinde parsı tiliniń elementleriniń kóplep ushırasıwı da usıǵan baylanıslı.

Biz kórip atırǵan Yusip-Ziliyxa dástanında da tómendegi parsı tiliniń sózleri ushırasadı: saray, sawda, kárwan, zindan, dushpan, párman, láchker, pir, gúná, dozaq, perishte, gúl, baǵsha. Mısallar: *Kárwan* xalqı kórip, aqıl-huwıshın joyttı. Jáne biriniń atı Shayxun, onıń qásiyeti – aldınan qansha *láchker* kelse de, joıbarıstay atılıp, mıjlap taslaytuǵın boldı.

Álqıssa, Mısır sháhárinde Málik ibn Zigar degen bir *sawdager* bar edi. *Pirlerim*, sizden úmitim, Júregimde árman boldı. *Dozaq* otına jańgannan, Tándе shıqpaǵan janım bar. Yusiptiń jamalın hátte *perishteler* kórgende: - Adamzattan da bunday hasılzada tuwar eken-dá, - dep hayran bolar edi.

Parsı tilinen sózler kirip keliwi menen birge, parsı tiliniń *biy*, *ná* affiksleri de kirip kelgen.

Bul affiksler túpkilikli qaraqalpaq tiliniń sózlerine qosılıp sóz jasaydı. Dástan tilinde bunday sózlerdi kóp ushıratamız. Mısallar: Ashılǵanda gúl-gumshası solmasın, *Biymáhál* shaǵında qazan urmasın. Álqıssa, Yaqıp bul juwaptı aytıp, kórgen túsi esine túsip, keshe-kúndiz *biytaqat* bola berdi. – Túsimniń mánisin aytıp bereseń, – dep *biytaqat*, *biysabır* bola berdi. Qanshelli jalnıp-jalbarsa da, atası Yusipti jibermedi, aqırı atasınıń aldınan *naúmit* bolıp shıqtı.

Bul parsı tilinen ózlestirilgen sózler házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına sińisip, sózlik quramnıń ónimli qollanılatuǵın sózler qatlamın payda etedi.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalqı óziniń bay folklorlıq miyraslarına iye. Tolıp atırǵan xalıq qosıqları, salt jırları, ertekler, ańız-ápsanalar hám taǵı basqalar bulardıń ayqın dálili.

Bul folklorlıq dóretpelerdiń ishinde dástanlar ayrıqsha kózge túsedi. Bunday bahalı miyraslar xalıqtıń keleshek áwladlarına arız-ármanların, úrp-ádetlerin, jasaw jaǵdayların, jasaǵan ortalıqların, turmıslıq tájiriybelerin xalıq tilinde atadan-balaǵa ótkerip, usı biziń kúnimizge shekem qásterlep jetkerdi. Olardıń tillik ózgesheliklerin úyreniw qaraqalpaq tili tariyxı, tariyxıy dialektologiyası, leksikologiyası ushın úlken áhmiyetke iye.

REFERENCES

1. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.; Бекбаўлов О., Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
2. Бернштам А. Уйгурские юридические документы. // Проблемы источниковедение. – Сборник 3. – М., 1940. – С.69-74.
3. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1975. – С.25.
4. Бартольд В.В. Собр. сочинский. – М.: Наука. 1986. – С.24.
5. Ramstedt G. Ahe turkische und mongolische Titel (1939). JSFO.55-Helsinki, 1951.